

УКРАЇНЬСЬКА ЦЕРКОВНА АРХЕОЛОГІЯ

доц. Ігор Коваль

Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника

Тріумфи та драми галицької церковної археології в ХХ ст.

Завдяки церковній археології історична наука, мистецтвознавство, релігієзнавство отримують найбільшу кількість речових джерел, які доповнюють наші знання про монументальне храмове будівництво української старовини, іконографію тогочасних храмів (будову вівтарних перегородок, фресковий розпис, мозаїка), орнаментальне різьблення в екстер'єрах церков, твори декоративно-прикладного мистецтва (саркофаги, чаші, хороси, підсвічники, діадери, давони, хрестики, хрести-енколпіони, кам'яні і металічні іконки тощо). На початку ХХ ст., коли археологічна наука ще остаточно не відділилась від мистецтвознавства, церковна археологія, не маючи достатнього корпусу речових джерел, свою увагу зосереджувала на всій храмовій інфраструктурі, що мала історичну та художню цінність [21].

Визначний український археолог Ярослав Пастернак (1892–1969) чітко визначив мету цієї наукової дисципліни, предмети і об'єкти її дослідження [15, с. 11]. Зокрема, він відзначив: «Церковна археологія як наука, що займається дослідженням церковної старовини Старого і Нового Завіту, має велике значення для історії церкви, для теології та християнської віри [14, с. 43]. Але, оскільки пам'яток з біблійних часів в Україні немає, вказував учений, то українська церковна археологія дослі-

Будівництво Успенського кафедрального собору. 1157 р. Художник Р. Кудрявцев.

джує вже тільки християнські пам'ятки [14, с. 43].

Отже, завданням даної публікації є спроба показати на прикладі галицької церковної археології ХХ ст., що здебільшого вивчає християнські старожитності XI–XIV століть з теренів Галицько-Волинської Русі, яких втрат завнало наше історичне багатство і якими були головні здобутки завдяки дослідженням археологів. Щоби картина вийшла переконливою, ми об'єднали методологічні засади як церковної археології, що формувала свої принципи наукового дослідження на початку ХХ ст., так і сучасної, класичної.

Галицько-Волинська держава втратила свої найдорожчі церковні цінності одразу ж після загарбання її території Польщею. Король Казимир Великий, захопивши у 1340 році столицю країни – місто Львів, повністю пограбував княжу скарбницю, забравши звідти: дві дорогоцінні корони, виняткової вартості мантію, трон, прикрашений золотом і коштовним камінням, дорогоцінні золоті хрести [9, с. 14]. Як стверджує у своєму творі польський

середньовічний хроніст Траскі, один із цих хрестів мав великий кусок дерева «з Господнього хреста» [29, с. 144].

Через скупість документальних джерел важко встановити, скільки було знищено до новітніх часів пам'яток археології в Галичині. З праць археологів довоєнного періоду дізнаємося, що на території Галицької землі науковці зареєстрували

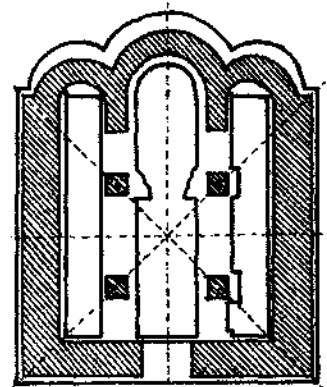
Кам'яні ливарні формочки для виготовлення натільних хрестів та іконок. XIII ст. Розкопки Я. Пастернака в 1940–1941 рр. Урочище Юрієвське. Книжний Галич.

близько 40 святилищ і божищ із кам'яними язичницькими ідолами [4, с. 53]. Але доля більшості з них була подібною до долі кам'яної фігури, що знаходилась в селі Лопушна Рогатинського повіту на Прикарпатті. На основі зібраних матеріалів Володимир Антонович встановив, що насильницьке знищення визначного твору східнослов'янського каменетесного мистецтва сталося у другій половині XVIII ст. І його вчинив місцевий ксьондз з метою виразити зверхність Христа над поганством [1, с. 98–100]. Аналогічна трагічна розв'язка очікувала й знаменитий Збручанський

184 ідол. Коли шляхтич з містечка Гусятин на Тернопільщині задумав встановити на найближчому пагорбі Світовида, піднятого з дна річки Збруч у 1848 році, то селяни заявили йому: «Якби то був святий, ми не мали б нічого проти того, але якщо ви нам поставите того турка, ми розіб'ємо його на кавалки». Чотириликого Світовида повантажили на віз і відправили до Кракова. Відтоді ідол знаходиться в експозиції Краківського археологічного музею, а біля нього – напис: «Святовид Збручанський, знайдений на сході Польщі» [3, с. 57].

Та не тільки чорними рядками щодо збереження пам'яток церковної старовини позначена середина XIX ст. Саме від цього часу розпочалося їх наукове вивчення, піонерами якого були галицький церковний історик Антон Петрушевич, професор Львівського університету Ізидор Шараневич і археолог-самоук, священник Лев Лаврецький. Упродовж 1882–1887 років Л. Лаврецький віднайшов і розкопав у найближчих околицях від Крилоського городища фундаменти семи давньоруських церков XII–XIII століть: Спаської, св. Кирила і Мефодія, Благовіщенської, Воскресенської, св. Пророка Іллі, св. Анни і неозначеного титулу, що дістала в науці назву «Пологін» [18, с. 43-48]. Правда, і в епоху наукового тріумфу «галицького Шлімана», а так вчені назвали Л. Лаврецького, не обійшлося без курйозу. Про цей достовірний задокументований факт детально розповів відомий дослідник Степан Пушик у своєму історичному романі «Галицька брама». Коли у притворі Спаської церкви Л. Лаврецький віднайшов кам'яний саркофаг, подібний до усипальниці князя Ярослава Мудрого, то вирішив не відкривати його віку, а дочекатися приїзду І. Шараневича зі Львова. Над унікальною пам'яткою спорудили дерев'яну будку, яка стала точним орієнтиром для грабіжників. На ранок наступного дня від кам'яної домовини не залишилося жодного уламка. Донині таємниця цієї ганебної історії залишається нерозгаданою [23, с. 193-194].

Перша світова війна завдала ще більш непоправних втрат пам'яткам церковної старовини. На початку літа 1915 року лінія фронту проходила з півдня і півночі від Крилоського городища. В результаті артилерійського обстрілу було знищено центральну баню, весь дах і колони Успенської церкви (XVI ст.). Під завалами

План фундаменту
Спаської церкви
в Галичі.

каміння загинули цінні старовинні ікони і церковний інвентар. У церковній дзвіниці, що розміщувалась над храмом св. Василя (XV ст.), згоріли стародруки друкарні Львівського братства (XVII ст.), Стратинської (1604) і Крилоської друкарень (1606–1753), цілий ряд фоліантів латинською, грецькою, німецькою і польською мовами [25, с. 4].

Военна розруха та гіркота розпачу, який переживали українці, зазнавши поразки у Визвольних змаганнях 1917–1920 років, призвели до збайдужіння населення і занепаду національного життя в Галичині. Ностальгією, що оповила українську націю, миттю скористалися польські шовіністи.

Наприкінці 1920-х років у давньоруському місті Перемишлі біля

«Музею Перемишльської землі» випадково було знайдено фундаменти середньовічної церкви з тесаного каменю, що знаходилися нижче від Високого Замку. Обабіч фундаментів виявлено сліди рівночасового кладовища із похованнями, а біля кожного з небіжчиків робітники-копачі натрапляли на бронзові складені так звані хрести-енколпони східного обряду, всередині яких містилися фрагменти мощей християнських святих. «Але цю важливу історико-археологічну знахідку, – констатував згодом археолог Я. Пастернак, – затаїла тоді управа музею, бо вона була «руська» [16, с. 14].

*Аксометрія давньоруського храму
XII ст. Розкопки Б. Тимощука
і Г. Логвина в м. Василів
Галицького князівства.*

Невдовзі сталася ще одна драма у поліському місті Давидгородку, яке відіграло помітну роль в суспільно-політичному

житті Київської Русі. На городищі, яке збереглося над річкою Горинь за 15 км від її впадіння у Прип'ять, поліщуки задумали звести новий храм [7, с. 484]. Копаючи рови під фундаменти церкви, мешканці Давидгородка натрапили на десятки гробівців місцевих князів та їхніх родин. Пізніше

186 з'ясувалося, що з могильного виряду збереглися тільки залишки різного взуття і тканин-хусток на головах померлих. Неписьменний, затурканий натовп знищив дотла тлінні останки в домовинах, позбавивши українську церковну археологію реліквії, яка мала б стати святинією для нашого народу. Розкопки Романа Якимовича, проведені у 1937-1938, роках встановили, що поховання княжої родини Ігоревичів були розміщені під підлогою двірської дерев'яної церкви з двокамерною конструкцією.

На думку Р. Якимовича, на Давидгородозькому некрополі серед покійників були: Давид Ігорович (помер 25 травня 1112 р.) [10, с. 150-155], його дружина, син Всеволод з літописного «Городка» (помер 1141 р.) [10, с. 183] з дружиною Агапією Володимирівною [14, с. 651]. Прибувши на допомогу Р. Якимовичу, щоби фахово провести розкопки поліського городища, Я. Пастернак, побачивши нечувану руйну, кров'ю написав рядки у науковій кореспонденції до львівського часопису «Новий час»: «Навіщо було розшибатися за це кількома свідощтвами українськості цих земель? Хай вони пропадуть, то тоді легше буде показати, що тутешні поліщуки – це польське плем'я чи щось подібне» [13, с. 3-4].

Якраз на середину 30-х років ХХ ст. припадає найбільший триумф галицької церковної археології. 25 липня 1936 року стараннями археолога Я. Пастернака були завершені майже столітні пошуки Успенського кафедрального собору. Це археологічне відкриття остаточно розв'язало проблему локалізації місцезнаходження княжого Галича. Відшарування фундаментів собору, численні знахідки різьблених архітектурних деталей, фрагментів фрескового розпису – все це повністю сформувало у вітчизняному мистецтвознавстві уявлення про унікальне художнє явище Середньовіччя – галицьку архітектурну школу XII–XIII ст. – гармонійну цілість українсько-візантійського та романського стилів.

Післявоєнні роки принесли нові втрати для церковної археології України. На рубежі 50-60-х років науковий світ фрагментарно дізнався про сенсаційні археологічні відкриття в старовинному українському місті Перемишлі, яке в силу історичних обставин опинилося у складі Польської держави [11, с. 623–647]. У 1958–1964 роках польська археологічна експедиція під керівництвом А. Куниша та А. Жакі відкрила і дослідила на Перемишльському замку залишки палацового комплексу, до якого входили княжий терем і ротонда. Вчені із Краківської Академії Наук відносили пам'ятки церковної археології до 1018–1030 років, коли Перемишлем заволодів Болеслав Хоробрий. Наукові плани польських вчених були налаштовані на те, аби довести «відвічний польський характер» Перемишля.

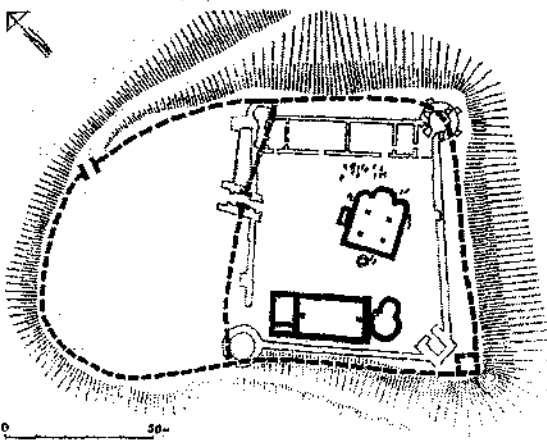
Я. Пастернак першим звернув увагу на те, що Перемишльський дитинець був укріплений валами з дерев'яною конструкцією, характерною для оборонних фортифікацій давньоруських міст, а не за польською традицією (шари валків з «гаками») [17, с. 20].

На українських землях будівлі-ротонди не є уніатом, вони відомі з Херсонесу й Вишгорода біля Києва, Володимира-Волинського і Галича, а значить не могли бути витвором польської церковної архітектури. Висновки Я. Пастернака знайшли підтвердження у працях сучасних дослідників галицької архітектури М. Рожка та М. Фіголя, які, незалежно один від

одного, довели, що на поширення в Галицько-Волинській державі церков-ротонд мали безпосередній вплив Чехія і Велика Моравія, але утвердження княжої влади і християнської релігії східного обряду виробило самобутній стиль галицької архітектурної школи [24, с. 135-139; 30, с. 135-140].

Пряму аналогію Перемишльському княздвору можна віднайти в описі Київського літопису, де під 1153 роком змальовано палацовий комплекс галицьких володарів, у якому княжий терен також був з'єднаний переходами з двірською церквою [10, с. 357]. Княздвір із такою ж

архітектурною конфігурацією віднайшли українські археологи у Звенигороді. До велетенського палацу короля Данила Галицького у Холмі також примикала двірська церква. Дане археологічне відкриття, зроблене польськими вченими наприкінці 1950-х років, також було приховане від української громадськості майже на півстоліття. «Названі деталі («переходи», мозаїчна підлога, романські різьби) виразно вказують на культурну єдність перемишльської архітектури княжої доби з такою ж архітектурою всіх

План та реконструкція княжого двору в Перемишлі. XII ст. (за В. Петриком та Ю. Лукомським).

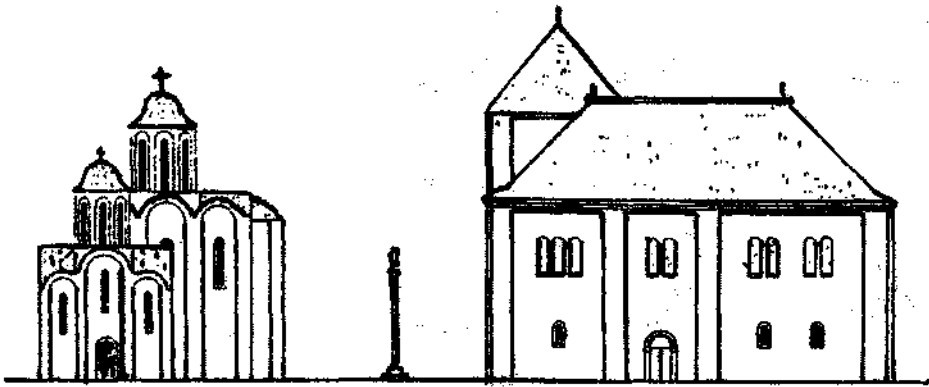
188 других частин Галицько-Волинської держави і безсумнівно засвідчують українське походження пам'яток старовини, виявлених тепер на перемишльському «Високім Замку», – зробив висновок Я. Пастернак [14, с. 644].

Археологічна експедиція А. Жакі у 1959 р. відкрила в центральній частині замкового подвір'я румовище з фундаментами кафедрального собору св. Йоана, про який залишив згадки польський історик XV ст. Я. Длугош. Шовіністично налаштовані польські «ультрапатріоти» домоглися припинення у 1965 році археологічних розкопок найстарішої пам'ятки галицької архітектурної школи, спорудження якої датується 1119 роком. Подібне сталося ще з однією давньою українською церквою – храмом-ротондою св. Миколая, яку археолог А. Куниш почав розкопувати у 1961 р. Але наукову істину не можуть здолати будь-якої масті спекуляції. Тому справедливо вказував львівський археолог Вігольд Ауліх, що найдавніші будівлі Перемишля і палацовий комплекс були збудовані місцевими давньоруськими майстрами, а саме місто стало колицкою, звідки розвинулася галицька архітектурна школа [2, с. 8].

На жаль, і після зроблених українськими археологами об'єктивних висновків дискусія довкола найстаріших церковних пам'яток Перемишля не вщухає. Ряд дослідників сформувавши гіпотезу про прихід на галицькі землі майстрів з Малопольщі [18, с. 41-58]. Тому має рацію сучасний дослідник Василь Петрик. Він звернув увагу на те, що оскільки техніка кладки і обробки каменю, характерна для галицької архітектурної школи, з'являється майже одночасно на початку XII ст. у Чехії, Польщі, Угорщині, то проблему майстрів, що започаткували білокам'яне будівництво в Галичині, треба вирішувати ширше – у контексті вивчення архітектурних зв'язків країн Європи на зламі XI–XII століть [20, с. 196].

Про масштаби руйнації монголо-татарами у 1241 році однієї з княжих столиць Галицької землі – міста Звенигорода – свідчить такий історичний факт. На початку XVIII ст. під час будівництва фортеці із Звенигородського городища було вивезено понад 1000 п'двід з людськими кістками. У 1716 р. магнат Адам Синівський, споруджуючи твердиню, знищив всю археологічну стратиграфію давньоруського міста. Щось подібне згодом було вчинено у Львові, на княжій Замковій горі. У радянський час новітні герострати спорудили на городищі свинарники. На тому місці, де стояли княжі палати, чотири християнські храми, будинки державних людей, де була вічова площа, історія мала бути просякнута гноєм [28, с. 34-381].

Наприкінці 1980-х років археолог Ігор Свешніков здійснив фантастичні відкриття у Звенигороді. На торгово-ремісничому посаді науковець відкрив цілий квартал решток зрубів житлових будинків XII–XIII ст. і перші в Україні берестяні грамоти [26, с. 127-131]. Здавалось би, збуваються нарешті слова із заповіту Я. Пастернака, що на терені Звенигорода треба проводити систематичні розкопки, бо «вимагає цього не тільки наука рідної археології, але вже й сама національна честь» [12, с. 279]. Однак чиновники навіть не спромоглися засипати розкопи, вони не подумали ні про консервацію рідкісної пам'ятки, ані про її музеєфікацію.

Звенигород. П'ятицька церква XII ст. (реконструкція за І. Могітичем).

У своїх злодіяннях «галицькі герострати» не відставали від звенигородських. В роки правління Микити Хруцова почалося нечуване нищення старовинних церков на Прикарпатті. У Галичі було знищено дерев'яну Миколаївську церкву (XVI ст.), Богородичний костел і кенасу караїмів. А в найдревніші храми – св. Пантелеймона (XII ст.) і Успіння Пресвятої Богородиці (XVI ст.) «зеки» ночами під конвоєм мільйонерів-безбожників ввозили безцінні твори сакрального мистецтва із «освоєних» атеїстами соборів Івано-Франківська. Там знайшли свою кончину безцінні шедеври славетного скульптора Івана Георгія Пінзеля, ікони Йова Кондзелевича, Юліана Панькевича, Антона Монастирського, Корнила Устияновича, Модеста Сосенка.

Із всього простору колишньої Галицько-Волинської держави донині у найжахливішому стані перебувають церковні пам'ятки княжого Белза [5, с. 48-50]. Прекрасний знавець історичної топографії давньоруських міст Лев Чачковський вважав, що на «Замочку» в княжу добу знаходилась двірська церква Пресвятої Богородиці, а в посадських районах: храми

Печатки Галицьких єпископів і представників княжої влади.
З розкопок міст Галицько-Волинської Русі. XII–XIII ст.

св. Миколая, св. Спаса, Св. Духа, св. Параскевії, св. Климентія, св. Дмитрія, св. Трійці [31, с. 15-31]. Попри всі намагання археологів, за 80 років практичних пошуків так і не було знайдено жодного фундаменту з вищеперелічених церков. Із Белза почалася ще й така трагічна сторінка церковної історії Південно-Східної Русі як викрадення чудотворних ікон Божої Матері. У 1382 р. Володислав Опольський вивіз образ Белзької Богородиці до польського міста Ченстохова, де ікона стала вшановуватися римо-католиками під почесним титулом «Королева Польщі» [27, с. 49-51]. У наступні століття із Галичини тим же грабіжницьким способом до польських костьолів і монастирів були вивезені Домініканська (Галицька), Маріямпільська, Більшівцівська, Лисецька чудотворні ікони Божої Матері [6, с. 11-26]. Десь у застінках колишнього Івано-Франківського обласного управління КДБ слід шукати оригінал чудотворного образу уславленої Гошівської Богородиці. Додаймо до цього таємницю зникнення у 1915 р. коштовної корони Данила Галицького, якого коронував у 1253 р. Папа Римський Інокентій IV [22, с. 37-43], а ще

А
Полив'яна керамічна плитка, призначена для оформлення інтер'єру храмів княжого Галича. XII ст.

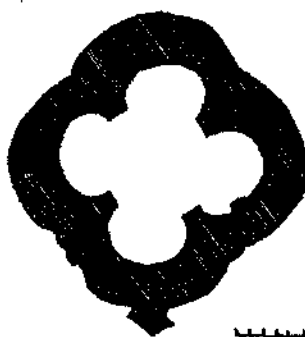
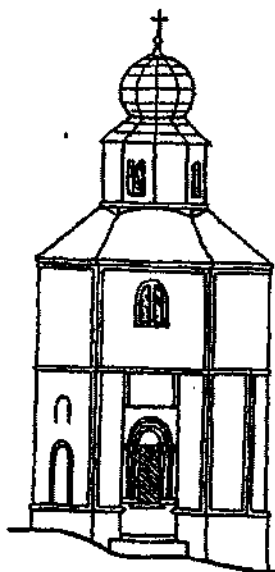
додучимо до мартиролога втрачених цінностей десятки галицьких рукописних книг XII–XIII ст., що осіли в бібліотеках Санкт-Петербурга і Москви [29, с. 171-176]. Та навіть і тоді не будемо мати повного уявлення про приблизні масштаби втрат галицької церковної культури та археології у XX ст.

Не нарікаймо лишень на наших одвічних «воріженьків», бо й самі ми не навчилися цінувати українську старовину. Наприкінці освіченого XX століття і напередодні святкування 1100-річного ювілею княжого Галича у 1998 р. керівництво Галицької райдержадміністрації вирішило

«увійти в історію» побудовою нового храму на фундаментах Успенського кафедрального собору. Внаслідок втручання невігласів і вандалів було знищено найцінніші ділянки мурів XII ст., деталі архітектурного оздоблення. Щоби замести сліди свого злочину, «геростратики» залили центральну частину фундаментів собору десятками кубометрів бетону і сув'язю арматури, яка стирчить, вмонтована на платформах соборних колон. Знаний в Україні спеціаліст у царині давньої церковної архітектури В. Петрик волав до «галицьких державних мужів»: «Ми ж бо будемо церкву не матеріальну,

192 з її старозавітним храмом, а Церкву духовну, новозавітну, де Любов і Жертва стають наріжними каменями будови» [19, с. 10]. Але сталося непоправне. Святиню, де молилися митрополити, єпископи, священники, де поховано князя Ярослава Осмомисла (1153-1187), де усюди зримо присутній образ Богородиці та її Єдинородного Сина, було зруйновано.

Ми говорили досі про великі втрати галицької церковної археології у ХХ ст. Але зайдімо в антикварні магазини, і там побачимо нагрудні хрестики, хрести-енколпіони, дрібну сакральну пластику давньоруського часу. Не оминають церковні пам'ятки і «чорні археологи», озброєні модерними японськими металошукачами. За юдині срібняки «білі археологи» призвичаїлися продавати спритним підприємцям об'єкти, де мали б перед будівництвом бути проведені повноцінні розвідкові розкопки. І так буде доти, доки Українська держава не стане в оборону своєї рідної історії, доки церковна археологія не набере статусу справді національної науки.

План і реконструкція храму святих Бориса і Гліба (ХІІІ ст.).

Література:

1. Антонич В. Два загадкові пам'ятники в Рогатинському повіті // Відомості археологічні. – 1921. – Т. VI.
2. Ауліх В. До історії давньої галицької архітектури // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1992. – Випуск 2.
3. Бандрівський М. Молитви до кам'яних богів // Літопис Червоної Калини, 1991. – Ч. 3.
4. Бандрівський М. Сварожичі лики. – Львів: Логос, 1992.
5. Драбчук І. Чудотворні ікони Прикарпаття. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003.

6. Енциклопедія Українознавства/ За ред. проф. В. Кубійовича. – 193
Львів, 1993. – Т. 11.

7. Иоаннисян О. Основные этапы развития галицкого зодчества // Древнерусское искусство. – М., 1988.

8. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові. – Львів: Каменяр, 1991.

9. Літопис Руський/ За Іпатівським списком переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1990.

10. Німців М.-Д. Археологічно-архітектурні розкопи княжого Перемишля // Український католицький університет св. Климента Папи. Науковий збірник. LXII, Рим.

11. Пастернак Я. Княжий Звенигород в доісторичній та ранньоісторичній добі // Життя і знання. – 1931. – Ч. 9.

12. Пастернак Я. Давидгородські князі // Новий час. – 1936. – 30 грудня.

13. Пастернак Я. Найстаріші християнські пам'ятки в Україні // Логос. – Торонто, 1951. – Кн. 1.

14. Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. – Торонто, 1961.

15. Пастернак Я. Княжий город Перемишль // Перемишль. Західний Bastion України. – Нью-Йорк-Філадельфія, 1961.

16. Пастернак Я. Княжий Перемишль в світлі нових археологічних досліджень // Овид. – 1964.

17. Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850-1943 рр. – Івано-Франківськ: Плай, 1998.

18. Петрик В. Хто врятує катедру Осмомисла? // Поступ. – 1999. – №158.

19. Петрик В. Архітектура та план укладу княжого двору на Перемишльському дитинці у X–XIV ст. // Українська академія мистецтв. – 2002. – Виступ 8.

20. Покровский Н.В. Церковная археология. – Петроград, 1916.

21. Полек В. Коронація і корона Данила Галицького. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003.

22. Пушик С. Галицька брама. – Ужгород: Карпати, 1989.

23. Рожко М. Центричні храми в історичному розвитку галицької архітектурної школи X–XIV ст. // Галич і Галицька земля у державних процесах України. – Івано-Франківськ–Галич: Плай, 1998.

24. Романюк Т. Знахідка з Крилоса – у Національному музеї Львова // Дністрова хвиля. – 1997. – №21. – 22 травня.

- 194 25. Свешников І. Звенигородські берестяні грамоти // Дзвін. – 1990. – №6.
26. Сологуб Л. Княже місто Белз // Белз. Історико-культурний та мистецько-літературний журнал. – 2004. – №1.
27. Федорів Р. Звенигородські дзвони... мовчать//Літопис Червоної Калини. – 1993. – №3-4.
28. Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. – К.: Мистецтво, 1997.
29. Фіголь М. Галицькі ротонди // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ-Галич, 1998.
30. Чачковський Л. Княжий Белз// Записки НТШ. – Львів, 1937. – Т. 154.